

מציל עצמו בממון חברו

הרב אביחי רונצקי - הרב הראשי לצה"ל*

- א. שאלות מעשיות
- ב. סוגיית הגמרא
- ג. שיטת רוב הראשונים
- ד. שיטת רש"י ומקורותיה
- ה. טעם השיטה שגזל הוא בדין ייהרג ואל יעבור
- ו. פסיקת ההלכה

א. שאלות מעשיות

הנושא שנעסוק בו יהיה בסוגיה ששמענו עליה גם בזמן המלחמה גם מאנשים פרטיים וגם מארגונים שונים.
אני אציג את השאלות, הן ישאלו בכמה צורות, מכמה אנשים שמייצגים נושאים שונים:

1) אדם, שנפלה קטיושה על אחד הבתים הסמוכים לביתו, נחלץ לעזרתם של יושבי הבית, עולה על רכבו ומנסה לעבור בדרך, אך נתקל ברכביהם של אנשים שברחו מאימת הקטיושות והשאירום באמצע הרחוב. הוא דוחף עם רכבו את אחד הרכבים כדי להגיע במהירות, וכתוצאה מכך, פוגע בו. שאלה ראשונה: האם מותר לעשות נזק שכזה על מנת להגיע לאותו בניין? ואם אכן מותר, האם צריך לשלם אחר-כך על הנזק שנגרם? זו שאלה של אדם פרטי.

2) ניתן לשאול את אותה שאלה לגבי כוחות ההצלה, פיקוד העורף, משטרה או מכבי אש, שנתקלים באותה מציאות, האם מותר להם להזיק את ממונם של אחרים, אותן מכוניות, בעת מילוי תפקידם?

3) אפשר לצייר זאת גם בציורים אחרים, האם מותר לכוחות ההצלה להזיק ממון של אחרים על מנת להציל נפשות?

* מבוסס על שיעור שהעביר הרב, שליט"א בכנס הבינלאומי לדיני ממונות בראשות הרה"ג רצון הלוי ערוסי, שליט"א.

4) אפשר גם לשאול זאת לגבי ארגון הצלה פרטי כגון: אמבולנס פרטי שרוצה להגיע כדי לעזור לאנשים שלכודים באיזשהו מקום. אותו נהג אמבולנס, של חברה פרטית, כזו שאינה שייכת לארגוני הצלה ממשלתיים או צבאיים, גם כן נתקל באותה מציאות, הוא צריך עכשיו להזיק ממונס של האחרים כדי להציל נפשות.

ב. סוגיית הגמרא

הגמרא (בבא קמא, ס:; פרק הכונס) עוסקת בשאלה דומה: "ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער..." שואלת הגמרא "מאי קא מיבעיא ליה", על מה מדובר כאן? המהרש"א מסביר את שאלת הגמרא, הרי מים היה להם, ברור שהוא לא מדבר פה על מים, ולכן השער שמדובר כאן הוא השער שבו יושבים הסנהדרין. מסקנת הגמרא היא ששאלתו הייתה שאלה הלכתית. בגמרא יש שתי אפשרויות, והנושא שלנו קשור לאפשרות השנייה. רב הונא אמר: "גדישים דשעורים דישראל הוו דהוו מטמרי פלשתים בהו", כלומר היו גדישי שעורים השייכים לישראל ופלשתים התחבאו בהם. שאלתו של דוד היתה: "מהו להציל עצמו בממון חברו" – האם מותר לשרוף את אותם גדישים על מנת להרוג את הפלשתים האויבים? תשובת הסנהדרין הייתה: "אסור להציל עצמו בממון חברו" – זה לאדם רגיל, "אבל אתה, מלך אתה ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו".

ג. שיטת רוב הראשונים

תוספות (שם, ד"ה "מהו להציל עצמו בממון חברו") מעירים על תירוץ זה: הרי עסקינן כאן בפיקוח נפש. לפיכך, תוספות יוצאים מהפשט ומבארים כי שאלת דוד המלך הייתה האם הוא צריך לשלם אחר-כך עבור הנזק שהוא גרם, אעפ"י שעשה זאת בהיתר. על כך עונה הגמרא שתשובת הסנהדרין היא שאדם רגיל צריך לשלם, אבל מלך אינו צריך לשלם. התמיהה שדוחקת את התוספות לפרש כן היא, ככל הנראה- וכי סלקא דעתך שיהיה אסור לאדם להציל את חייו על ידי נזק שהוא מזיק לחברו ושההיתר יהיה שייך רק למלך?! הרי, כמו שאומרת הגמרא בכמה מקומות, רק בשלושת העבירות הידועות שייכת מסירות נפש, ייהרג ואל יעבור: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, וגזל לא נאמר בשום מקום.

הרשב"א (שו"ת הרשב"א, ח"ד, סי' יז) רוצה להוכיח הסבר זה בהקשר לגמרא המפורסמת (בבא מציעא, סב.) לגבי מחלוקת בן פטורא ורבי עקיבא. שניים שהיו מהלכים בדרך, וביד אחד מהם קיטון של מים, אם שניהם ישתו לא יוכלו להגיע למחוז חפצם כי שניהם ימותו, אבל אם רק אחד ישתה, אז הוא יוכל להגיע למקום יישוב וחברו ימות. בן פטורא משיב את התשובה הידועה שמוטב שישתו שניהם, ואל יראה אחד מהם את מיתתו של חברו, ומבן פטורא אתה וודאי יכול להוכיח שאפילו שיש סכנת נפשות לבעל קיטון המים, הוא צריך לתת חצי מהמים לחברו. קל וחומר, אם אין סכנת נפשות עבורו שעליו להתחלק במים. מוסיף הרשב"א שגם רבי עקיבא חלק על בן פטורא רק במקרה שיש סכנת נפשות לבעל קיטון המים "וחי אחיך עימך" ו"חיך קודמים לחיי חברך", אבל אם אין סכנה כזו נשקפת לבעל הקיטון, וודאי שעליו לתת מים לחברו. מסיק הרשב"א שכשאדם הולך במדבר ורואה שמונח קיטון של מים השייך למישהו, פשוט שיהיה מותר לו לשתות את המים כדי להציל את נפשו, ואין כאן איסור גזל.

ד. שיטת רש"י ומקורותיה

למרות שסברת הראשונים שהובאה לעיל נראית לנו פשוטה, נראה שרש"י חולק עליה. מפשט דברי רש"י בפירושו לקושיית הגמרא על אחד הפירושים בבעיה של דוד המלך (ב"ק, שם, ד"ה "ויצילה"), נראה שאכן אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו- כפשוטו, ולא כהסבר התוספות. לא היינו מחדשים הסבר זה בדעת רש"י, אילולא נאמר במפורש בספר פרשת דרכים¹ (דרוש יט) שאסור למי שאינו מלך, לאדם רגיל, להציל את עצמו בממון של חברו. אסור היה לאדם רגיל לשרוף את אותם גדישים ושעורים של ישראל, בכדי לפגוע באותם פלשתים שאורבים לו, כי אסור לאדם להציל את עצמו בממון של חברו, גם במקרה של פיקוח נפש.

לכאורה, איך אפשר להסביר זאת?! הרי רק שלוש עבירות דוחות פיקוח נפש, ונאמר עליהן "ייהרג ובל יעבור!"

אכן, מצאנו תנא שקבע במפורש שאכן ייהרג ואל יעבור במקרה כזה, ויש גם אמורא שכנראה הולך בשיטתו. המגיה של הפרשת דרכים מביא בעניין זה ראשונים ואחרונים.

¹ חיברו רבי יהודה רוזניס, בעל ספר משנה למלך, שהיה אחד מגדולי חכמי ישראל בטורקיה.

התנא הוא רבי מאיר שמביאים הראשונים מהתוספתא², שמוסיף על "ייהרג ובל יעבור" שבשלושת העבירות גם את איסור הגזל³. האמורא הוא רב חסדא (כתובות יט.) שאמר שעדים שאמרו להם העידו עדות שקר, יש להם דין של "ייהרג ובל יעבור". הרמב"ן והריטב"א (בחידושיהם, שם) מסבירים שדברי רב חסדא מבוססים על שיטת רבי מאיר, כי בעדות שקר, כשמדובר על נטילת ממון כתוצאה מהעדות, יש איסור גזל.

לפי שיטה זו מתבארת גם גמרא מפורסמת (בבא קמא פ.). שמביאה את הסיפור התמוה על אותו חסיד שהיה גונח מליבו ושאלו לרופאים, וענו "אין לו תקנה עד שינק חלב רותח משחרית לשחרית", הביאו לו עז וקשרו אותה למיטתו והיה יונק ממנה משחרית לשחרית. אם כן, מדובר היה בפיקוח נפש, ככה הרופאים אמרו לו. לימים נכנסו חבריו לבקרו וכשראו את אותה עז קשורה למיטתו חזרו לאחוריהם ואמרו "ליסטים מזויין בביתו של זה ואנו נכנסים אצלו?" ישבו, בדקו ולא מצאו בו אלא אותנו עוון של אותה עז ואף הוא בשעת מיתתו אמר "יודע אני שאין בי עוון אלא עוון אותה עז שעברתי דברי חבריי."

לכאורה תמוה, איזה עוון יש כאן? אמנם, יש גזירת חכמים שאסור לגדל בהמה דקה בארץ ישראל, בגלל החשש שפוגעת בממונם של ישראל, אבל כאן הרי זה פיקוח נפש? הרופאים אמרו לו שהוא צריך לינוק חלב רותח, ומאיזה בהמה? בהמה דקה. מה גם שהוא קשר את הבהמה הדקה למיטתו. אולם, לפי שיטת רבי מאיר ורב חסדא הדבר מובן, כי גם על גזל יש דין "ייהרג ואל יעבור" ואין טענה של פיקוח נפש.

ה. טעם השיטה שגזל הוא בדין "ייהרג ואל יעבור"

עד כה ראינו מקורות לשיטה שגם באיסור גזל יש דין ייהרג ואל יעבור, אך מה הסברא לכך? המהר"ם ש"י"ק (שו"ת מהר"ם ש"י"ק, יו"ד, סי' שמז) מביא דבר שנראה לנו כאגדתא, או לפחות הוא לומד את האגדתא כפשוטם של דברים. תז"ל אומרים (ערכין טו): "כל מי שגוזל את חברו שווה פרוטה כאילו נוטל את נשמתו

² ואינו בתוספתא שבפנינו.

³ לעניין שיטת רבי מאיר, יעויין אנציקלופדיה תלמודית, כרך כב, ערך ייהרג ואל יעבור, עמ' צו, ובמקורות שצוינו, שם.

או נוטל את נפשו". הוא מוציא דברים אלו מגדר של מילי דאגדתא ורואה אותם כפשוטם כיסוד לשיטת רבי מאיר, רב חסדא ורש"י⁴.
הסבר אחר עולה ממקור מהירושלמי. בירושלמי לכאורה זו סוגיה מפורשת במסכת שבת (סוף פרק יד), שבה נאמר: "לא סוף דבר בשאמר לו הרוג את פלוני אלא אפילו חמוס את פלוני" גם כאן יש דין של ייהרג ואל יעבור. מסביר בעל קרבן העדה (שם): "לא סוף דבר, לאו דווקא בשאמר לו הרוג פלוני באם לאו אני אהרוג אותך, שאסור להרוג חברו, אלא אפילו אמר לו גזול את פלוני באם לאו אהרגך, אסור לגזול". זאת, בשל החזקה ש"אין אדם מעמיד עצמו על ממונו", בסוגיית הבא במחלתר הידועה בפרק בן סורר ומורה. אם כן, כל גזילה תבוא לידי שפיכות דמים. הוא מדייק בלשון של חמוס, כאן כבר מדובר על גזילה ולא על גניבה, "דגזילה מדעת בעלים היא וחישינן" שהוא לא יעמיד את עצמו על ממונו, ויש חשש פיקוח נפש, יותר מאשר בגניבה.

ו. פסיקת ההלכה

אמנם הבאנו כאן הרבה מקורות גם לשיטת רש"י, אבל לא כך נפסק להלכה. ההלכה נפסקה כמו פירוש אותם הראשונים שסוברים כמו בעלי התוספות והרא"ש, שמותר גם לאדם פרטי, שאינו מלך, להציל את עצמו בממון חברו אבל בתנאי שישלם (שו"ע, חו"מ, סי' שפח, סעיף ב), ואילו מלך פורץ לו גדר והוא פטור מתשלומים.

יוצא מכאן, שאותו ראובן שנמצא בפני השאלה שהבאנו בתחילת הדברים, האם מותר להגיח איזשהו רכב בדרך בשביל להגיע לאותו הבית שיש שם לכודים, פצועים כדי לנסות ולהציל אותם, בוודאי שמותר לו. לגבי תשלומים, אמרנו שהוא צריך, לכאורה, לשלם, אלא אם כן הוא מלך.

עם זאת, יש גמרא נוספת (בבא קמא, ק"ז: וסנהדרין עד.). לגבי דין רודף. הגמרא מביאה שלושה דינים לגבי רודף, ואחד מהם הוא שמי שבא להציל את הנרדף מיד הרודף ואגב כך שבר כלים של אחרים- פטור. אומרת הגמרא הוא פטור לא מן הדין, כי סוף סוף הוא הזיק לכלים של אחרים, אלא הוא פטור מן התקנה, שאם לא תפטור אותו, לא יהיה אדם שירצה להציל את חברו.

⁴ כך הסבירו אחרונים נוספים, יעויין, שם, הערה 462.

זה מתקשר לסוגיה שלנו, שאותו אחד שעכשיו נגח רכב, הוא בעצמו לא צריך לשלם כי אחרת אנשים לא יחלצו לעזרת חבריהם הלכודים מחשש שהם יצטרכו לשלם. בימינו, חברות הביטוח ישלמו, ואם אין ביטוח אני לא יודע מי ישלם. לגבי רכבי הצלה של פיקוד העורף, משטרה או מכבי אש, אפשר להחשיבם בגדר של המלכות "מלך פורץ גדר" – למלך מותר, ולא רק שמותר לו, אלא גם הוא פטור מלשלם. למרות שגם פה יש מקום לשאול מי ישלם לאותם אנשים שהזיקו להם! אולם, על-פי הסוגיה שלמדנו אז באמת יש פטור מתשלומים למלכות. מה יהיה דינו של אמבולנס פרטי? ברכב הצלה כזה אין את הסברה שאמרנו לפני כן של אותה תקנה שנתקנה לרודף אחר רודף ששבר כלים שיש מצב שפעם הבאה, בגלל הצורך בתשלום, הוא לא ירצה לעזור לנרדף. כאן זאת הפרנסה שלו, ויש סיכוי שאפילו יגבה על נזקים שנגרמו בדרך.

לסיכום דברינו, שאלנו מה דינו של איש פרטי שמזיק ממון של אחרים כדי להציל אחרים? ומה דינם של ארגוני הצלה ממלכתיים? ומה באשר ארגון הצלה פרטי? בשני המקרים הראשונים יהיה מותר להם להזיק והם יהיו פטורים מתשלומים. במקרה השלישי, באמבולנס פרטי, יהיה מותר לו להזיק אך הוא יחוייב בתשלומי הנזקים שיגרום.